

9. ЧАСТКА

Основна література

1. Крижанівська, О.І. *Історія української мови. Історична фонетика. Історична граматики*, Київ, 2010.
2. *Історія української мови. Морфологія*, ред. В. В. Німчук, Київ, 1978.
3. Жовтобрюх, М.А., Волох, О. Т., Самійленко, С. П., Слинько, І. І. *Історична граматики української мови*, Київ, 1980.

Додаткова література

1. Бевзенко, С.П. *Історична морфологія української мови*, Ужгород, 1960.

У строукраїнській мові найпоширенішими частками були: **во, же, не, ни, нѣ, ли, пакъ, чи (ци), се, да, ать (агъ)**.

Більшість із них – первинні, відомі ще праіндоевропейській мові. Такі частки виступали то як модальні, то як словотворчі. Так, питальна частка **ли**, протиставно-видільна **же**, заперечні **не, нѣ, ни** використовувались як словотворчі морфемі в займенниках, прислівниках, входили до складу похідних сполучників і часток, наприклад: **али < а ли, или < и ли, даже < да же, неже < не же, нежели < не же ли, ибо < и во, никътоже < ни къто же, никъде < ни къде**.

Поступово відбувається процес диференціації часток, виділяються

- питальні (*чи, хіба, невже*),
- стверджувальні (*так, еге, атож, авжеж*),
- заперечні (*не, ні, ані*),
- вказівні (*ось, от, оце, он, онде, ось, ото*),
- означальні (*саме, якраз, справді*),
- кількісні (*майже, мало не, трохи не*),
- спонукальні (*ну, годі, давай*),
- видільні (*навіть, лише, хоч, аж*) та інші частки.

Частки, як відомо, або підсилюють значення окремих слів чи словосполучень, або ж модифікують їх граматичне й лексичне значення, тобто надають окремим словам, словосполученням або й цілому реченню того чи іншого відтінку значення.

Загальна кількість часток у сучасній українській мові, як це було і в давньоукраїнській мові, порівняно обмежена, що зумовлюється їх специфічною роллю і значенням як окремого морфологічного розряду слів.

Частки в мові звичайно виступають при інших словах як окремі слова.

Такі частки можна назвати самостійними. Деякі ж частки не вживаються окремо, а лише як частини інших слів. Це так звані несамостійні частки, серед яких розрізняються словотворчі, що служать для творення певних слів (зокрема займенників і прислівників), і формотворчі, що використовуються для творення окремих форм.

Серед часток, як і серед інших службових слів, залежно від їх походження, можна виділити первісні (прості) і похідні. Первісні частки являють собою найдавніший шар слів цього розряду; вони — уламки колишніх повнозначних слів, і, таким чином, етимологія їх зовсім затемнена. Такими є, наприклад, ряд словотворчих часток, що використовувались для творення займенників і прислівників, а також такі самостійні частки, як *не, ни, же, чи, ба* тощо. Похідні ж частки являють собою новіші утворення, досить прозорі з погляду етимологічного.

Староукраїнські пам'ятки засвідчують незначну кількість самостійних часток. Найчастіше вживаються в них заперечні частки *не, ни, ани*, підсильні *же, бо, пакъ*, питальні *ли, чи(ци)*, вказівна *се* та ін. Із несамостійних часток, крім словотворчих, нерідко виступають формотворчі окличні частки *ать (атъ, ати) та да*, за допомогою яких творилися звичайно описові форми наказового способу, причому перша з них засвідчується звичайно в оригінальних східнослов'янських пам'ятках, а друга, як в оригінальних, так і, зокрема, в пам'ятках, скопійованих зі старослов'янських оригіналів.

Ряд із цих часток дуже давні; їх відповідники знаходимо не лише в старовинних слов'янських, а й у деяких інших індоєвропейських мовах.

Сучасна українська мова зберегла ряд старовинних часток. Так, у ній повністю збереглися давні заперечні частки *не, ні, ані* (правда, на українському ґрунті дві колишні частки *ни, нѣ* співпали в одній *ні < нѣ*), збереглося й ряд підсильних часток — *же, ж (< же)*, *бо, ба* (діал. *пак*), питальна *чи* (діал. *ци*), вказівна *це, се (<се)*, видільні *тільки, лише, лиш*;

Однак склад часток української мови протягом її історії поповнився значною кількістю новоутворень, що зникли переважно на базі займенників, прислівників, інших службових слів, а також дієслівних форм, причому в оформленні нових часток взяли також активну участь старовинні частки. Так, наприклад, переважно на базі займенників оформилися вказівні частки *оце* (пор. давню частку *се*), *ось* (*о+сь < се*), *ото* (*о+то*), деякі стверджувальні (*атож* — *а+то+ж*), окличні й питальні (*що за, що*); прислівники взяли участь у витворенні окремих питальних, окличних, підсильних, ствер-

джувальних і, зокрема, видільних часток (*невже, як, таки, так* та ін.); на базі переважно інших службових слів виникло ряд підсильних часток (*та, та й, то, а, аж, но* та ін.); окремі частки виникли на базі вигуків (*еге* та ін.).

Значно поповнилися на українському ґрунті так звані несамостійні частки як словотворчі, так і формотворчі, причому поповнення це відбулося переважно за рахунок віддієслівних утворень. Останнє зокрема стосується формотворчих часток.

Так, наприклад, при творенні описових форм наказового способу замість давніх спонукальних часток **а́ть, да** в українських пам'ятках уже з XV ст. виступає частка *нехай*, з якої виникла найширше вживана в сучасній мові частка *хай*, а також діалектна *най* (**хай, нехай** — 2-а ос. одн. наказового способу від втраченого вже дієслова **хати, ханги**); в умовну частку перетворилася форма 2-ої чи 3-ої особи однини аориста дієслова **бути** (**бы ѡ бы, б**), що використовується тепер при творенні форм умовного способу; у зворотню частку, що використовується в сучасній мові для творення зворотних дієслівних форм, перетворилася форма знахідного відмінка зворотного займенника себе (**гь>ся, сь**).

Видозмінилися на українському ґрунті й словотворчі частки, поповнившись новими утвореннями дієслівного (*будь-, небудь* — 2-а ос. одн. наказового способу; пор. *будь-хто, будь-що, хто-небудь, кого-небудь, будь-коли, будь-як, як-небудь, коли-небудь* та ін.), а також прислівникового (*де-*, пор. *дехто, децо* та ін.) і сполучникового (*аби-*, пор. *абихто, абияк* та ін.) походження. Для творення неозначених займенників і прислівників в українській мові стала використовуватись неозначена частка *-сь*, що є, мабуть, наслідком видозміни давньої вказівної частки *се* (пор. *хтось, щось, якийсь, колись, десь* тощо).